

El Arte Rupestre del Arco Mediterráneo de la península Ibérica

20 años en la Lista
del Patrimonio Mundial
de la UNESCO

El Arte Rupestre del Arco Mediterráneo de la península Ibérica

20 años en la Lista del
Patrimonio Mundial de la UNESCO

**ART RUPESTRE
VALENCIÀ**

20 ANYS PATRIMONI MUNDIAL
DE LA UNESCO (1998-2018)

Organización
de las Naciones Unidas
para la Educación,
la Ciencia y la Cultura

Arte rupestre del arco mediterráneo
de la Península Ibérica
inscrito en la Lista del
Patrimonio Mundial en 1998

**GENERALITAT
VALENCIANA**

Conselleria d'Educació,
Cultura i Esport

Ajuntament d'Alcoi

Congreso

EL ARTE RUPESTRE DEL ARCO MEDITERRÁNEO DE LA PENÍNSULA IBÉRICA.

20 años en la Lista del Patrimonio Mundial de la UNESCO

29-30 de noviembre y 1 de diciembre de 2018, Alcoi

Comité de Honor:

Conseller de Educación, Cultura y Deporte
Secretaría Autonómica de Cultura y Deporte
Secretario Autonómico de Turismo
Directora General de Cultura y Patrimonio
Director General de Turismo
Alcalde de Alcoi

Comité organizador:

Antonio Bravo Conderana, Gemma Contreras Zamorano, José Antonio López Mira,
Montserrat López Piñol, Mauro S. Hernández Pérez y Josep Maria Segura Martí

Secretaría técnica y de organización:

Museu Arqueològic Municipal Camilo Visedo Moltó de Alcoi
Servicio Territorial de Cultura y Deporte de Alicante

EL ARTE RUPESTRE DEL ARCO MEDITERRÁNEO DE LA PENÍNSULA IBÉRICA.

20 años en la Lista del Patrimonio Mundial de la UNESCO. Actas del Congreso. Alcoi,

29-30 de noviembre y 1 de diciembre de 2018

José Antonio López Mira y Josep Maria Segura Martí (coords.)

© del texto: los autores

© del material fotográfico e ilustraciones: los autores

© de la edición: Ayuntamiento de Alcoi y Dirección General de Cultura y Patrimonio

Diseño y maquetación: Esperança Martínez

Impresión: Quinta Impresión

Impreso en España

ISBN: 978-84-482-6449-9

Depósito Legal: V-906-2020

Les jornades d'Art Rupestre de Borriol. Un exemple de divulgació científica en l'àmbit local

Joan Palmer Broch¹; Pablo García Borja²

Resumen

Les pintures prehistòriques de la Joquera (Borriol, Castelló) figuren al llistat d'emplaçaments amb art rupestre que l'any 1998 van ser declarats patrimoni de la humanitat per la UNESCO amb l'epígraf "Art Rupestre de l'Arc Mediterrani de la península Ibèrica". A més una de les figures representades a les pintures s'ha erigit com un dels símbols d'identitat local per als borriolencs. Amb motiu de la celebració dels aniversaris d'aquesta declaració i del descobriment de les pintures de la Valltorta i de Morella la Vella, l'ajuntament de Borriol es decidí per realitzar un conjunt d'activitats didàctiques centrades en les pintures de la Joquera. Es presenta una descripció d'aquestes activitats, realitzades en sengles jornades celebrades als anys 2017 i 2018.

Abstrat

The prehistoric rock art of La Joquera (Borriol, Castellón) is included in the so called Rock art of the Iberian Mediterranean Basin, declared a World Heritage Site by UNESCO in 1998. One of the figures represented in the paintings has been erected as a symbol of local identity for the "borriolenses". On the occasion of the anniversary of both this declaration and the discovery of the paintings of Valltorta and Morella la Vella, the town council of Borriol carried out a set of didactic activities focused on the rock art of La Joquera. A description of these activities held in two years 2017 and 2018, is presented.

INTRODUCCIÓ

Les pintures prehistòriques de la Joquera (Borriol, Castelló) figuren al llistat d'emplaçaments amb art rupestre que l'any 1998 van ser declarats patrimoni de la humanitat per la UNESCO amb l'epígraf "Art Rupestre de l'Arc Mediterrani de la península Ibèrica". A més del seu valor excepcional com a document gràfic de les societats del neolític, una de les figures representades a les pintures s'ha erigit com un dels símbols d'identitat local per als borriolencs (Andreu, 1997; 2002; 2014).

Amb motiu de la celebració l'any 2018 del 20è aniversari d'aquesta declaració i l'any 2017 del centenari del descobriment de les pintures de la Valltorta i de Morella la Vella, les primeres documentades a la província de Castelló, la regidoria de cultura de l'ajuntament de Borriol es decidí a realitzar una sèrie d'activitats per tal de difondre aquest patrimoni i canalitzar l'interès de part de la població en les pintures rupestres. Aquestes activitats es van materialitzar amb la celebració de dos jornades divulgatives al voltant de les pintures rupestres de la Joquera. Cal assenyalar que encara que van ser finançades per l'ajuntament de la població, la inversió va ser íntegrament recuperada gràcies a les subvencions lícitades per la Direcció General de Cultura i Patrimoni de la Generalitat

Valenciana, destinades a la difusió, promoció i foment del patrimoni de la Comunitat Valenciana declarat per la UNESCO patrimoni mundial o immaterial de la humanitat.

LES PINTURES DE LA JOQUERA

Les pintures prehistòriques es troben a l'interior d'una coveta situada prop del cim d'un turó ubicat en el marge esquerre del barranc de l'Albaroc (fig.1), per on transcorre el camí de la Joquera, en l'extrem sud-oriental del terme municipal de Borriol (Babiloni, 1984). Es tracta, doncs, d'una de les mostres d'art rupestre neolític més properes a la mar Mediterrània (sols nou kilòmetres).

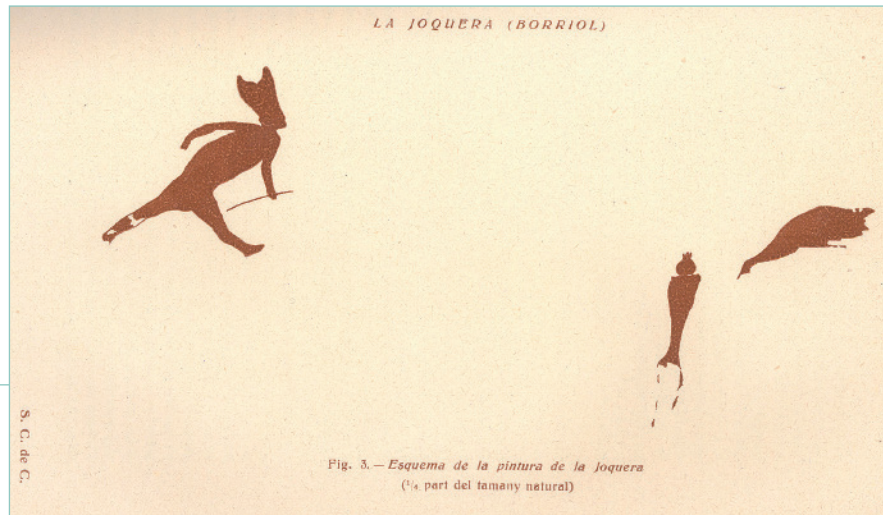
La balma on es troben les pintures està a 248 metres d'altura sobre el nivell del mar. Està conformada per grans blocs de gres rogenc d'origen trià-

Figura 1. Abric de la Joquera

¹ Joan Palmer Broch
Arqueòleg
E-mail: tecleret@hotmail.com

² Pablo García Borja
Universidad Nacional de Educación a Distancia. Centro asociado Alzira-València.
E-mail: pabgarcia@valencia.uned.es

Figura 2. Primer calc publicat de la Joquera (Porcar, 1932)

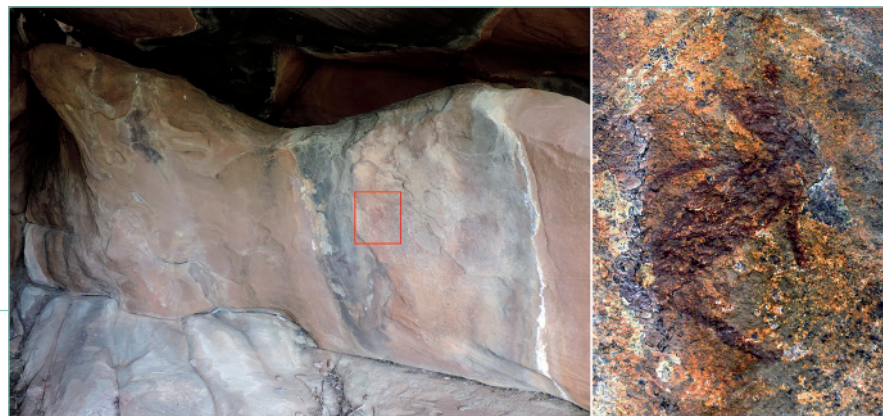
sic, conegut a la zona com a "rodé", que delimiten un espai amb poc més de dos metres de boca i quatre metres de fondària, protegit per una visera prominent. Les pintures conservades es concentren en un únic panell de dos metres de longitud i un metre d'alçada situat, frontalment, a dos metres i mig de la reixa de protecció. Van ser descobertes per Joan Baptista Porcar Ripollès el 18 de maig de 1930 en el transcurs d'una de les seues exploracions arqueològiques per la província de Castelló. Poc després va publicar els primers calcs (fig. 2) i una descripció de les mateixes en el Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura (Porcar, 1932).

Estan pintades amb color roig, mitjançant la tècnica de la tinta plana, el que dificulta una ràpida distinció respecte al suport de gres rogenc. En el moment del seu descobriment, Porcar hi aconseguí diferenciar tres motius pictòrics entre els que destaca una figura humana en moviment, mentre que els altres dos motius, més indefinits, els interpreta com una segona figura humana i un animal indeterminat.

La figura humana que es pot distingir presenta 11 cm d'alçada i representa un arquer en moviment. La seua morfologia es caracteritza per un tronc ample i relativament estilitzat, les extremitats curtes de tipus lineal i un possible barret alt de dos pics, també interpretat com un tocat de plomes (fig. 3). L'arquer porta

agarrat de la mà esquerra un objecte difícil de determinar, que podria ser un arc, una o varies fletxes o tots dos elements alhora. D'aquesta figura Porcar aprecia els traços del pinzell formant trams de tres mil·límetres d'amplària en direcció paral·lela al diàmetre major del tors.

Aquestes característiques descriptives de l'arquer de la Joquera permeten realitzar una aproximació més acurada a la seua cronologia dintre de l'anomenat "Cicle Llevantí" de l'art rupestre neolític. Les propostes sobre l'evolució de la figura humana en l'art Llevantí a partir de l'estudi de nombrosos abrics (Martínez Valle i Villaverde, 2002; Domingo, 2006), permeten ubicar a l'arquer de la Joquera en un moment avançat de la seqüència estilística d'aquest art Llevantí. Concretament quedaria enquadrada dintre de l'anomenat "Horitzó Cingle". Aquest horitzó estilístic definit a partir de l'abric del Cingle de la Mola Remigia (Ares del Maestrat, Castelló) es caracteritza per la representació de figures humanes allunyades del naturalisme de les fases anteriors (Horitzó Centelles, Horitzó Civil i Horitzó Mas d'en Josep). Aquestes figures humanes queden definides pels seus tronc amples i relativament estilitzats amb extremitats de tipus lineal i curtes, incorporant en algunes ocasions, com és el nostre cas, una certa varietat de tocats (Domingo, 2008). Únicament l'Horitzó Filiforme seria

Figura 3. Panell de les pintures amb arquer

Figura 4. Tríptic de la Joquera

i en la premsa provincial, les *Jornades d'Art Rupestre de Borriol* es realitzaren el cap de setmana comprès entre el 14 i 16 de juliol de 2017. Començaren la vesprada del divendres 14 de juliol amb la presentació al saló d'actes de l'ajuntament del recurs didàctic generat, el tríptic divulgatiu *Pintures rupestres de la Joquera*, realitzat amb l'assessorament del doctor en història Josep Cristià Linares Bayo (fig. 4). Tot seguit s'imparti la conferència *Les pintures de la Joquera en el context de l'art rupestre europeu* a càrrec d'un dels firmants. Finalment el matí del diumenge 16 es realitzà la visita comentada a les pintures amb la que concloueren les jornades.

Pel seu caràcter divulgatiu el tríptic es va dissenyar seguint uns criteris descriptius estructurats en diferents camps: *L'art rupestre llevanti*, on es recull una breu descripció dels aspectes més destacats de l'art llevanti (cronologia, àrea d'expansió, tècniques i temàtiques); *Una ubicació privilegiada* hi destaca la importància històrica i paisatgística del barranc de l'Albaroc com a via de comunicació entre la plana litoral i el corredor de Borriol (Francisco, 2009); *L'interior de l'abric* descriu el conjunt d'art rupestre de la Joquera de forma que pugui ser fàcilment identificable pel visitant; en l'apartat dedicat a *Joan Baptista Porcar* hi apareix a una reproducció dels primers calcs de les pintures i una breu biografia del descobridor on s'expliquen les circumstàncies de la troballa; la *Ruta cultural i ambiental* detalla l'itinerari de visita proposat en el plànol adjunt, que s'inicia en el recentment creat Museu d'Història de Borriol i aprofita la coneguda popularment com a *Volta a la Joquera*, un circuit circular de poc més de cinc kilòmetres que transcorre per alguns dels llocs més emblemàtics del municipi (La Torreta, L'Alquerieta, El Molinàs, El Molí Vell, etc.); finalment un recull d'*Informació útil* amb les dades tècniques sobre el recorregut i els horaris de visita. S'hi van imprimir un total de 3.000 exemplars del tríptic, editats en valencià, castellà, anglès i francès, que foren entregats a la regidoria de cultura per a formar part del fons didàctic del Museu d'Història de Borriol i ser repartits entre els visitants a dita institució i els assistents a les jornades.

Una vegada presentat el tríptic es va realitzar la conferència "Les pintures de la Joquera en el context de l'art rupestre europeu". L'objectiu plantejat era mostrar una visió general de l'art prehistòric al continent europeu amb perspectiva divulgativa i rigor acadèmic, dedicant la part final a l'àmbit mediterrani peninsular. Així, des d'una definició general de l'art prehistòric (moble i rupestre), es va procedir a l'explicació de la seua evolució en el paleolític, finalitzant amb l'art neolític, on es va incidir especialment en els

posterior a l'Horitzó Cingle, el que situa les pintures de la Joquera en un moment avançat del neolític final.

LES JORNADES A L'ANY 2017

Des del seu descobriment l'any 1930, les pintures rupestres de la Joquera s'han guanyat poc a poc l'estima dels borriolencs, fins a convertir-les en un dels símbols identificatius de la localitat. En aquest sentit cal destacar el fet que, l'any 1997, l'associació cultural Cominells adoptés el calc de Porcar de l'arquer de la Joquera com a logotip de la seua revista *La Botàrdia*, una publicació local de caràcter divulgatiu on es recullen nombrosos articles d'història local. Des de llavors *El Bruixot*, com es coneix popularment a l'arquer, ha estat representat en adhesius o clauers, convertint-se en una imatge amb ampla difusió tant dins com fora del municipi.

Coneixedors de la importància de les pintures per a la gent de Borriol i motivats per l'èxit de participació ciutadana en els diferents actes commemoratius organitzats per institucions municipals, provincials i autonòmiques al 2017 amb motiu de la celebració del centenari de la troballa de les pintures rupestres de la Valltorta i de Morella la Vella, proposarem a l'ajuntament de Borriol organitzar unes jornades sobre les pintures rupestres de la Joquera. La proposta va ser acceptada per la regidoria de cultura amb el compromís de realitzar uns actes que incloguessin generar un recurs didàctic, la realització d'una conferència i una visita a les pintures acompanyats d'un arqueòleg.

Publicitats per part de l'ajuntament, en les xarxes socials, en l'*Agenda Cultural i Esportiva de Borriol*

seus cicles macroesquemàtic, llevanti i esquemàtic, per acabar centrant l'allocució en les pintures de la Joquera i la seua inserció dintre de l'art Llevantí.

La visita comentada a les pintures va ser realitzada el diumenge 16 de juliol i va comptar amb la col·laboració de l'associació cultural *Amics del Patrimoni de Borriol*, entitat interessada en la conservació i divulgació del patrimoni de Borriol i que, en aquest cas, s'encarregà de la seguretat dels assistents. El disseny de la visita va quedar relacionat de forma directa amb el que s'havia exposat en la conferència prèvia, de forma que els assistents pogueren comprovar de primera mà les característiques tècniques de les pintures de la Joquera, la seua temàtica i la relació amb el paisatge que les envolta. L'eixida tingué lloc des de la plaça de la Font, punt de trobada habitual per a les eixides culturals organitzades a Borriol. El recorregut, de poc menys de dos kilòmetres remuntant el barranc de l'Albaroc, es realitzà a peu fins l'abric, amb parades en llocs preestablerts on s'exposaren aspectes puntuals del recorregut que facilitaren al visitant la comprensió de les pintures que anaven a veure (el barranc de l'Albaroc, el clima, la vegetació, la fauna, etc.). Un cop arribats als peus de l'abric s'efectuà una breu explicació de les pintures i s'establiren torns de visita, degut a que la dificultat de l'accés i el reduït espai d'observació desaconsella grups superiors a tres persones. D'aquesta forma el guia, situat a la boca de l'abric, acollia les parelles que successivament hi accedien i responia els dubtes formulats per cada visitant. Finalitzada la visita es va retornar al punt d'eixida i es donaren per acabades aquestes primeres jornades, les quals destacaren per l'èxit de participació en els diferents actes programats.

LES JORNADES A L'ANY 2018

La bona acollida de les primeres jornades i la commemoració, l'any 2018, del vintè aniversari de la declaració de les Pintures Rupestres de l'Arc Mediterrani com a patrimoni de la humanitat per la UNESCO, ens animà a presentar una nova proposta a l'ajuntament per tal de donar continuïtat a les activitats del 2017. En aquesta ocasió, la regidoria de cultura de l'ajuntament de Borriol proposà que es realitzaren entre el 14 i el 16 de setembre, dates en les que l'agenda cultural del poble no presentava actes similars. A més de la creació d'un recurs didàctic, una conferència i una visita guiada, es considerà necessari ampliar l'oferta didàctica amb un taller infantil sobre pintures prehistòriques, activitat que va ser coordinada pel Museu d'Història de Borriol.

El 14 de setembre es realitzà la presentació de les jornades i es va fer entrega a l'ajuntament del recurs didàctic dissenyat, un *roll up* que versava sobre les pintures de la Joquera i on desenvolupaven els següents continguts: el context del descobriment, una breu descripció de les pintures de la

Joquera i de l'arquer de Borriol, una definició de l'art neolític i la importància de la inclusió de les pintures de la Joquera com a patrimoni de la humanitat (fig. 5). Seguidament, el doctor Rafael Martínez Valle, va ser l'encarregat d'impartir la conferència al saló d'actes titulada "Les pintures rupestres de la Joquera, Borriol 20 anys en la Llista del Patrimoni Mundial, darreres intervencions". En ella les pintures de la Joquera van centrar el discurs del conferenciant, que posà el focus en les intervencions realitzades en les pintures de la Joquera per l'Institut Valencià de Conservació, Restauració i Investigació l'any 2007 (fig. 6). Aquesta actuació en la que es realitzà l'actual tancament per a la protec-

Figura 5. Utilització del *roll up* com a recurs didàctic en tallers infantils

Figura 6. Conferència de Rafael Martínez Valle al saló d'actes de l'ajuntament de Borriol

Figura 7. Inici de la visita guiada a les pintures al 2018

ció de les pintures, també incorporà una intervenció directa sobre les pintures que va consistir en l'anàlisi dels suports, el diagnòstic de les patologies que presentaven les pintures i la posterior restauració de les mateixes. Després dels anàlisis petrològics i de caracterització de les pàtines superficials, es va iniciar una actuació de restauració i conservació consistent en la supressió dels grafitis contemporanis i en la consolidació del suport de les pintures. El conferenciant també compartí amb els assistents la informació recuperada gràcies al tractament digital de les fotografies realitzades en dita intervenció, les quals obrin noves interpretacions respecte als elements que l'arquer porta a la mà, a més de permetre identificar noves taques de pintura que deuran ser analitzades amb detall.

El diumenge 16 de setembre es realitzaren la resta d'activitats didàctiques, les quals van consistir en una visita comentada a les pintures i en un taller didàctic infantil. La visita comentada va repetir l'esquema de les realitzades l'any anterior, amb diverses aturades per a explicar el context de les pintures. L'eixida tingué lloc des de la plaça de la Font (fig. 7), amb el recorregut de poc menys de dos kilòmetres que remuntava el barranc de l'Albaroc fins l'abric. En aquesta ocasió la visita va finalitzar a les 11:30, per tal de permetre als assistents acudir, si així ho desitjaven, al taller didàctic infantil organitzat pel Museu d'Història de Borriol al carrer annex de la Moreria. El taller, organitzat per l'empresa d'activitats culturals Aur-Art, el conformaven dos activitats: primerament una explicació, adaptada al públic infantil i recolzada en el *roll-up* dissenyat per a les jornades, sobre l'art rupestre, les pintures de la Joquera i de la seua importància com a Patrimoni de la Humanitat; seguidament el taller pròpiament dit, que va consistir en la elaboració, per part dels propis xiquets, dels pigments naturals i dels pinzells amb els quals posteriorment pintaren sobre còdols les seues pròpies versions de l'arquer de la Joquera, com a rècord de la seua participació en les jornades (fig. 8).

PERSPECTIVES DE FUTUR

Es evident que un dels objectius que ens hem plantejat amb les Jornades d'Art Rupestre de Borriol és el de consolidar l'activitat com a eina de difusió de les pintures rupestres de Borriol a nivell local i provincial. En aquest sentit considerem necessari diversificar les activitats oferides, en tal d'anar adaptant-les paulatinament a les necessitats específiques dels diferents tipus de públic que participa en les jornades (infantil, adult, local i forani). Dites activitats, amb les pintures de la Joquera com a eix central, deuran tractar diferents aspectes de la prehistòria, com podrien ser la societat, l'economia, el territori o la religió, de forma que els assistents puguin aprofundir en els seus coneixements patrimonials a nivell local i comarcal. És per això que, de cara a futures jornades, s'està valorant la realització de visites a d'altres llocs claus per a la comprensió d'aquest període, com podrien ser el Museu de Belles Arts de Castelló o el Museu de la Valltorta i el seu conjunt rupestre.

Totes elles són activitats patrimonials assumibles econòmicament per qualsevol ajuntament o

Figura 8. Taller infantil sobre les pintures de la Joquera

associació cultural interessada en la divulgació del seu patrimoni local, ja que és poden incloure en les diferents línies d'ajuda a activitats culturals oferides per les diputacions provincials o per la Generalitat Valenciana, com ha estat el cas. A més de ser fàcilment exportables a qualsevol altre municipi en funció de les seues especificats patrimonials, al permetre adaptar la temàtica de les activitats.

Altres dels objectius plantejats és iniciar nous estudis sobre la prehistòria del municipi, raó per la que s'han iniciat diferents contactes amb institucions de recerca. En el cas de l'art rupestre de Borriol, es palesa la necessitat d'un projecte de prospecció arqueològica de l'entorn de la Joquera i del barranc de l'Albaroc per part d'especialistes en la matèria, que determine l'absència o la presència d'altres conjunts rupestres en les nombroses coves i balms existents (Aragón, 1997), així com per a conèixer el context d'ocupacions prehistòriques. Les evidències arqueològiques que remet al neolític final al terme municipal de Borriol són nombroses (Porcar, 1933; Esteve, 1943; Gusi, 1981; Allepuz, 2003) i creuem que és el moment d'establir les relacions entre l'abric i les diferents mostres d'aquest neolític tardà, estudi que podria mostrar una imatge més acurada de l'ocupació del territori i del context de la pintura amb el seu entorn.

BIBLIOGRAFIA

- ALLEPUZ MARZÀ, J. 2003: "Des de la prehistòria fins al món ibèric". En Falomir Delcampo, V. (coord): *Borriol* Vol. I, 243-262.
- ANDREU MIRALLES, X. 1997: "A favor del patrimoni històric de Borriol". *La Botalària*, 1, 12.
- ANDREU MIRALLES, X. 2002: "Dos carajillos". *La Botalària*, 7, 15.
- ANDREU MIRALLES, X. 2014: "El Bruixot de la Joquera". *La Botalària*, Segona Època, 5, 37.
- ARAGÓN BALAGUER, D. 1997: "Introducció a la espeleologia del término municipal de Borriol". *Berig*, 3, 30-34.
- BABILONI TENA, S. 1984: *Borriol, en el umbral de la Plana*.
- DOMINGO SANZ, I. (2006): "La figura humana. Paradigma de continuidad y cambio en el arte rupestre levantino". *Archivo de Prehistoria Levantina* XXVI: 161-191.
- ESTEVE GALVEZ, F. 1943: "El poblado argárico de El Molinás". *Saitabi*, 6, 5-6.
- FRANCISCO GRIÑO, S. 2009: "Caminant per Borriol: Ruta 1. Excursió a les pintures rupestres de l'Albaroch". *La Botalària*, Segona Època, 0, 45-47.
- GUSI JENER, F. 1981: *Castellón en la Prehistoria*.
- MARTÍNEZ VALLE, V. i VILLAVARDE BONILLA, V. (eds.) (2002): *La cova dels Cavalls en el barranc de la Valltorta*. Monografías del Instituto Valenciano de Arte Rupestre, Valencia, núm. 1.
- PORCAR, J. B. 1932: "La pintura rupestre de La Joquera". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIII, 228-236.
- PORCAR RIPOLLÉS, J.B. 1933: "Excursions i recerques arqueològiques: El Borriol prehistòric". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, 237-251.

